
*Діптан Ірина Іванівна,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України
ПНПУ імені В. Г. Короленка*

**«НАРОД», «НАЦІЯ», «НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР»:
АНАЛІЗ ВУЗЛОВИХ ПРОБЛЕМ
ЕТНОНАЦІЄТВОРЕННЯ У НАУКОВОМУ
ДОРОбКОВІ І.П. ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО**

Мета історіографічного дискурсу полягає в тому, щоби висвітлити погляди українського інтелектуала середини та другої половини ХХ ст., чия фахова діяльність розгорталася на еміграції, І.П. Лисяка-Рудницького на ключові, дискусійні й на сьогодні проблеми українського націєтворення, його як специфічні риси, так і ті, що притаманні формуванню європейських націоспільнот¹.

Передусім означимо: І.Лисяк-Рудницький чітко розмежовує поняття «народ» і «нація». В інтерпретації вченого «народ» – одиниця етнічна, витворена сукупністю «...певних об'єктивних прикмет, таких як походження, мова, побут, своєрідний спільний стиль, що пронизує всі ділянки життя даного колективу й надає йому однотайний (простірно й часово) «народний характер»» [7, с.11]. Зауважується, що список перелічених прикмет – змінний, бо немає зовсім гомогенних народів; «однак якийсь мінімум кровної однорідності конечний для екзистенції народу», позаяк «народна свідомість» зводиться до почуття «рідності», незалежно від політичних ідеалів [7, с.11].

Якщо можна говорити про певну вегетативність народу, то «натомість існування нації спирається на свідому волю її членів». Творення нації бачиться в контексті реалізації ідеї суспільного договору, «...де точка тяжіння лежить у волі бути товариством, підпорядковуватися запровадженим законам і владі, користуватися правами й виконувати обов'язки» [7, с.12]. Історик

¹ Запропонована історіографічна розвідка є скороченим варіантом авторської статті: Діптан І. Іван Лисяк-Рудницький про українське націєтворення в європейському контексті. *Сіверянський літопис*. 2020. №6. С. 63–76.

характеризує націю як «...феномен політичної сфери... колектив людей, що хочуть бути державою. Тому зовсім оправдано в деяких... мовах (французькій, англійській) слово «нація» вживають як синонім «держави». Водночас, «...не всі держави заслуговують назву нації»: «території, об'єднані династичним способом, завойовницькі імперії – це не нації. На противагу цьому, існують «бездержавні нації» (Польща в ХІХ ст. була нацією без держави). Тобто, «...факт чужинецького завоювання сам собою ще не припиняє життя нації, поки в даному колективі є сильна «ділами засвідчена воля бути політичним суб'єктом». Розмірковуючи над співвідношенням народу й нації, вчений наголошує, «...що ці два явища не покриваються», бо «...є нації, що складаються з кількох народів, як і народи що розпадаються на кілька націй» [7, с.13].

На основі мовленого, дослідник висновок: «...народ є суспільним явищем, незрівняно старшим, ніж нація». Він вважає, що після Великої мандрівки народів етнічна структура Європи не зазнала суттєвих змін і «на цьому етнічному фундаменті приблизно через тисячу років сформувалися європейські нації» [7, с.14].

На особливу увагу заслуговує наступне положення: «Народ – явище не тільки старше, а й триваліше, як нація [...]: всякі історичні катастрофи... вдаряють передусім по соціальних елітах і по репрезентативних політичних і культурних установах; зате народ... може перетривати, бо народні прикмети не потребують для свого збереження складних інституцій». Дослідник підкреслює, що нація умирає не обов'язково внаслідок завоювання. Зasadничо фатальними є такі підстави: по-перше, «...винищення всієї провідної верстви, що є носієм політичного хотіння нації»; по-друге, «...добровільна капітуляція даної провідної верстви, прийняття нею... чужої національно-державної ідеології;... «самогубство нації»» [7, с.15]. Хоча нація є суспільним явищем, слабшим за народ, але вона «...компенсує це тим, що всі великі досягнення в області політики... та культури... належать націям. Нація, – підсумовує вчений, – вищий щабель суспільного витвору, як народ» [7, с.16].

І.Лисяк-Рудницький задається надважливим запитанням: «...з якого часу взагалі можна говорити про існування нації в Європі?» Заперечуючи тезу, що нації є витвором модерної

демократії, вчений стверджує: «...важливіші європейські нації сформувалися після перелому першого й другого тисячоліття н.е. В добі хрестоносних походів ряд національних колективів – французи, німці, англійці, кастилійці (еспанці) – зарисовується вже зовсім виразно. Друга половина XV і початок XVI ст. – це період утвердження сильних національних монархій: Іспанія Фердинанда й Ізабеллі, Франція Люї XI та Франсуа I, Англія перших Тюдорів. Паралельні явища існували також у Східній Європі, напр. панування Юрія Подєбрадського в Чехії. Німці й італійці... робили спроби... в цьому напрямі [...]. Все це заперечує тезу, нібито європейські нації сформувалися щойно на переламі XVIII і XIX століть». Учений погоджується з тим, що Велика французька революція «...відіграла велику націотворчу роль, бо вона перетворила підданих на громадян...», позаяк «...висунула ідею, що носієм політичної волі є загал населення». Водночас, зазначене визнання зовсім не спростовує того, що національні держави постали значно раніше, позаяк «... суттю нації є активна постава її членів, їхня воля бути політичним суверенним колективом» [7, с.16]. Як аргумент – наявність «політичного народу» і у феодальному становому суспільстві; різниця лише в тому, що в XV-XVII століттях «політичним суверенним колективом» було лицарство та міський патриціат. Історик підкреслює, що зазначені верстви «...були співгосподарями нації-держави й почували себе співвідповідальними за її долю [...] Ця колективна солідарність шляхетської кляси (плюс... міський патриціат), об'єднаної довкола легітимної династії, це перший етап у розвиткові нації» [7, с.17]. Тобто, помилково відмовляти в наявності нації лише на тій підставі, що велика більшість населення не мала політичних прав.

Цікаві зауваги висловлює І.Лисяк-Рудницький стосовно формування українського народу. На його думку, воно в основному завершилося в половині першого тисячоліття н.е. (констатує континуїтет – тяглість українства від передісторичних часів до наших днів). Але, якщо минувшині українського народу притаманні континуїтет і «...періодичне корчення та розширення етнічної території», то такої «...тягlosti бракує в історії української нації». Витоки її вчений убачає в Київській Русі (часів розпаду Київської держави), кристалізації – в Галицько-

Волинському королівстві та Великому князівстві Литовському. Після Любліна 1569 року – бездержавний, позанаціональний період у розвитку українства. З постанням Козацької держави відроджується й нація; з ліквідацією української автономії – знову її загибель. «Себто українська нація, – констатує І.Лисяк-Рудницький, – вже двічі вмирала й двічі відроджувалася...» [7, с.18]. Друге відродження – в добу Української революції 1917-1921 років.

Історик підкреслює особливість і трагізм українського націєтворчого процесу в європейському контексті: ніякі політичні перевороти, періоди реформації, пуританські революції не переривали тяглість англійської і французької національної історії. Натомість в українському світі «...нема прямого помосту між Україною короля Данила та гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи та Петлюри. Здобутки та традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх. Доводилося починати «наново». Ось тут лежить причина хронічної політичної незрілості українського суспільства, його інфантильності та примітивізму. Це саме стосується й культурної ділянки» [7, с.20].

Аналізуючи українське державотворення, вчений оперує поняттям «історичності» та «неісторичності» націй. Передусім зауважує, що хоча нація завжди існує в часі, та це не є підставою її «історичності». По-перше, «потенційна історичність стає дійсною лише тоді, коли спільнота досягає самоусвідомлення. По-друге, в контексті східноєвропейської й балканської історії ХІХ ст. відмінність між історичними і неісторичними народами має... специфічне значення...». Дослідник погоджується, що термін «не історичності» нації можна замінити на її «плебейськість» (за М.Драгомановим) [1, с.32]. Провівши історико-юридичний дискурс стосовно розрізнення нації, учений висновує: «...вирішальним фактором в існуванні т.зв. історичних націй було збереження, незважаючи на втрату незалежності, репрезентативної провідної верстви як носія політичної свідомості та «високої» культури. [...] Натомість неісторичні нації втратили (або ніколи не мали) репрезентативний клас і були зведені до безмовної народної маси, з невисокою національною свідомістю (чи взагалі без жодної) і культурою переважно народного характеру [1, с.33].

Змальовуючи долю української нації, вчений характеризує

її як «неісторичну», тобто таку, що мала минувшину, проте зазнала тривалих і руйнівних перерв у своєму розвитку (подібно до балканських слов'ян із турецьким завоюванням і чехів у зв'язку з катастрофою під Білою горою). «Очевидно, – розмірковує І.Лисяк-Рудницький, – помилкою було б думати, що між трьома фазами існування української нації взагалі не було ніякого генетичного зв'язку. [...] Навпаки, говорячи про «перериви», про «завмирання й відродження», ми... приймаємо, що це були процеси одного суб'єкта: української нації в її ставанні» [7, с.21]. Відтак, дисконтинуїтет поєднувався з «елементами тяглості», котрі зв'язували докупи три фази національної історії – княжофеодальної, козацької та модерної.

І.Лисяк-Рудницький формулює низку питань, наріжних у розгляді такої проблеми, як «ставання й завмирання української нації». По-перше, чинники двократної асиміляції наших провідних верств у чужих національних колективах; по-друге, в чому таємнича сила українського Фенікса (двократне відродження нації)?; по-третє, з'ясування національного характеру Київської Русі (на переконання дослідника, «...державна Володимира та Ярослава не була ані «українська», ані «російська...» в модерному розумінні; це була спільна східноєвропейська держава доби патримоніальної монархії [...] українство... корениться в Київській Русі, але... перша суто українська держава... Галицько-Волинське королівство» [7, с.26]; по-четверте, роль литовської доби як визначальної в національній диференціації між Україною, Білоруссю та Московщиною-Росією; по-п'яте, становий характер Козацької держави («...козацький стан, був так само провідний в Україні, як шляхетство в Польщі. Але з різних причин увесь уклад міжстанових взаємин був в Україні... прогресивніший і корисніший для тих груп населення, що не належали до привілейованої верстви [...] ті елементи корпоративних і особистих вольностей, що були в козацькій державі, споріднювали її з тогочасним Заходом,... при нормальному розвитку, дали б Україні ще на переломі XVIII та XIX століть змогу перетворитися в націю в новітньому розумінні» [7, с.27]. Натомість, розчавлена імперською Росією, козацька Україна вступила (за М.Драгомановим) в «пропащий час своєї історії».

Ретроспективно змальовуючи процес українського

національного відродження, вчений виокремлює в ньому епоху напередодні Першої світової війни. «Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер, – стверджує він, – з цієї маси починає підійматися нова українська нація [...]. Коли вибухнула Перша світова війна, українство в Росії вже являло собою реальну силу, але воно ще не встигло перетворитися з «національного руху» на націю в повному значенні слова... Модерна українська нація народилася під час революції» [2, с.189-190].

Маємо багато соціологічних, політологічних, філософських визначень поняття «нація». Думається що в інтерпретації І.Лисяка-Рудницького воно напрочуд удале: «...нація – це спільнота з виразною свідомістю і волею, а не просто сукупність індивідів, яким випало мати спільну мову й певні етнічні риси. У минулі роки, коли носієм національної самосвідомості була певна репрезентивна верства, зникнення цієї верстви – внаслідок фізичного винищення або через втрату внутрішньої енергії – справді дорівнювала «смерті нації». [...] Звичайно, новітні нації стали демократизованими, розширюючись у принципі до всього народу. Це розширення соціальної бази робить «смерть» новітньої нації малоюмовірною, якщо не станеться справжнього геноциду. Мовлячи про націєтворчий потенціал українства в новітню добу, вчений стверджує, що «він зробив великий поступ під час революції та в 1920-ті роки, але... процес формування нації був зупинений і почасти повернений назад протягом чвертьстолітнього правління Сталіна. Дискусійним є, чи Україну навіть сьогодні можна вважати повною нацією...» [1, с.38].

На увагу заслуговують міркування вченого стосовно сутності такого явища, як «національний характер». Під ним історик розуміє своєрідний спосіб життя, комплекс культурних вартостей, правила поведінки та систему інституцій, які притаманні даному народові. Зауважує, що національний характер (культурний тип) формується історично, коли викристалізується, то виявляє чималу стабільність і вміння відкидати або асимілювати підривні впливи. З методологічного погляду важливо, що національний характер не являє собою чогось абсолютного й оригінального, але радше індивідуальну

комбінацію прикмет, властивих багатьом народам [6, с.1].

І.Лисяк-Рудницький переконаний, що на ствердження українського культурного типу виняткове значення мало перебування України між Сходом і Заходом. Перед тим, як запропонувати власне розв'язання дилеми «Схід-Захід» в українському вимірі, вчений розкриває сутність означених понять. Так, говорячи про «Захід», розуміємо Європу в цілому. «Україна «західня» остільки, – пояснює дослідник, – поскільки вона становить органічну частину європейської спільноти народів [...] які, не зважаючи на політичну роз'єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культуру і суспільну спадщину» [6, с.1-2]. Приналежність до Європи не завжди географічно детермінована: європейськими не були мусульманські держави середньовічної Іспанії; Оттоманська імперія, що впродовж століть обіймала велику частину європейського континенту; Московія XIV-XVII століть («європеїзація» її почалась з реформами Петра I й зосталася проблематичною). Натомість Україна не пережила насильного й раптового «узахіднення», позаяк «...від своїх початків була суттєво європейською... «західньою»» [6, с.2]. З німецькими землями, Чехією, Угорщиною, Польщею, Литвою та Швецією вона віддавна підтримувала найтісніші зв'язки.

Мовлячи про «Схід» («Орієнт») для українства, вказує на його двозначність: приналежність України «...з одного боку до світу східного християнства й візантійської культурної традиції та, з другого боку, до світу євразійських кочівників» [6, с.3]. Останній діяв на український народ ззовні, але не був «інтернаціоналізований» (тобто – не став складником національного типу). Безперечно, він був могутнім гальмівним чинником (монголо-татарське спустошення, турецько-татарські вторгнення тощо). Водночас, він, через військово-захисну неспроможність Литви, а, згодом Речі Посполитої, викликав сильну оборонну реакцію українства, що втілилась у козацтві [6, с.5-6].

«Другий великий східний вплив – грецька (візантійська) релігійна й культурна традиція – діяв..., – наголошує історик, – зсередини, формуючи саму духовність суспільства» [6, с.6]. Передусім, прийняття Руссю християнства в його східному варіанті зумовлювалося тим, що «...українські землі належали до

сфери променювання грецької й гелленістичної культури вже добрих півтора тисячоліття до хрищення Русі». До того ж, саме в 10-му столітті Візантія «...перебувала на шпилі своєї політичної й культурної сили... могла... більше принести молодій Русі, ніж латинське християнство... народам Північної й Середньо-Східної Європи» [6, с.7]. Варто зауважити, що домонгольська Русь – церковно залежна від Царгороду, не була духовно ізольована від латинського Заходу.

«Київська держава, – продовжує професор, – відзначалася наступною знаменною прикметою: вона поєднувала переважно східну, грецько-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західною суспільною й політичною структурою». Аргументи історика – доволі переконливі. По-перше, «...політичний візантинізм залишився цілком чужий Київській Русі (Візантійська теократія... прищепилася в Московському царстві,... де вона сполучилася з державною організацією... на зразок орієнтального деспотизму Золотої Орди)»; по-друге, «...свободолюбивий, європейський по своїй суті дух, притаманний і українським державним організаціям пізніших епох». Йдеться про Галицько-Волинське королівство, Литовсько-Руську державу, Гетьманщину); по-третє, закономірно, що в 19-у столітті «...всеросійський лібералізм і конституціоналізм знаходив собі найсильнішу підпору власне в українських провінціях імперії. Коли б встояла відроджена 1917 року самостійна українська держава, вона... була б... західних конституційних форм» [6, с.8].

* * *

Аналіз відповідних праць ученого уможливило низку висновків.

По-перше, в розумінні дослідника поняття «народ» і «нація» – співвідносні, проте не тотожні: «народ» – одиниця етнічна; натомість «нація» – явище політичне, спільнота людей, що самоусвідомила себе до потреби власного державного буття. На гадку вченого, нація в Європі не є витвором винятково модерної доби; вона з'являється вже на зламі X-XI століть; друга половина XV – початок XVI століть – це вже період ствердження європейських монархій; кінець XVIII – XIX століття – творення модерних націй.

По-друге, історик хронологізує завершення етногенезу

українців, в основному, на середину першого тисячоліття н.е., а початок формування української нації убачає в Київській Русі; кристалізацію її – в Галицько-Волинській державі та у Великому князівстві Литовському.

По-третє, І.Лисяк-Рудницький підкреслює специфіку українського націєтворчого процесу – наявність бездержавних позанаціональних періодів: перший – після Любліна 1569 р. і до постановня в 1648 р. Козацької держави; другий – із ліквідацією в другій половині 80-их рр. XVIII ст. козацької автономії і до УНР часів Центральної Ради та Директорії, Гетьманату П.Скоропадського; третій – після поразки Української революції 1917-1921 рр. (тривав до 1991 р.; до третього відродження української нації-держави історик не дожив). Оперуючи поняттями «історичних»/«неісторичних» націй, учений наголошує, що вирішальним чинником життєздатності нації (навіть за втрати власної держави) є наявність (збереження) провідної верстви – політичного народу. Натомість українська еліта «полонізувалася» в Речі Посполитій, «російщилася» в Російській і Радянській імперіях (в останній українські селянство та інтелігенція підлягали фізичному знищенню).

По-четверте, вказуючи на розвій оцінок у з'ясуванні причин поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. учений виокремлює дві вельми суттєві: «...завдання будівництва української держави довелося виконувати не давнім самостійникам, а радше переконаним федералістам»; «...процес кристалізації модерної нації відбувався на Україні з політичним запізненням [...] українцям довелося зіткнутися з проблемою державного будівництва..., коли вони тільки почали виходити з умов аморфної етнічної маси» [8, с.11].

По-п'яте, розмірковуючи над таким явищем як «національний характер», історик зацентровує на винятковому значенні у формуванні його перебування України «між «Сходом» і «Заходом». Учений підкреслює органічну приналежність України до європейської спільноти народів (як основний аргумент – спільна культурна та політична спадщина).

По-шосте, вагоме місце у політичних студіях І.Лисяка-Рудницького надається проблематиці українського націоналізму (від диференціації поняття, сутності, витоків – до його трансформації, значення). Розглядаючи «націоналізм» у

вужькому тлумаченні (як політичний рух – «інтегральний націоналізм»), історик визначає його як суспільно-політичну реакцію частини українства на результати Першої світової війни та поразки Української революції 1917-1921 рр. Дослідник підкреслює, що попри негативізм націоналістів у ставленні до керманів Центральної Ради і Директорії, «...самостійницька ідея, утверджена збройною боротьбою, що тривала до 1921 р., ...стала спільним надбанням усіх українських патріотів, без різниці політичних переконань...». Категоричне заперечення націоналістами інтелектуальної спадщини мислителів і політиків останньої третини XIX – першої чверті XX століть, «...майже одержиме зосередження на досягненні самостійності збільшило войовничість націоналістичного руху, але звузило його інтелектуальну проникливість і притупило моральну чутливість» [8, с.19].

По-сьоме, зважаючи на чергову російську імперську експансію (неоголошена та реальна, з березня 2014 р., війна), актуальним бачиться наступне застереження І.Лисяка-Рудницького: «з огляду на своє небезпечне географічне положення Україна тільки тоді має шанс вистояти політично, коли українці будуть здатні мирно розв'язати свої внутрішні суперечності та згуртуватися проти зовнішньої загрози й утиску» [7, с.92]. Змобілізувати українську спільноту для розбудови й захисту України здатна лише національно свідома, європейськи зорієнтована, з високим етичним імперативом політична еліта (інтелектуали – патріоти при владі).

По-восьме, актуальним бачиться спостереження вченого щодо наявності двох паралельних тенденцій у розвитку міжнародних відносин по завершенню Другої світової війни: «...з одного боку, змагання до визволення раніше поневолених народів та рух до утворення нових національних держав, з другого – діє тенденція до політичного, економічного та культурного зближення всіх держав і народів до виникнення нових форм міждержавної співпраці» [8, с.20]. Сьогодні, позначене глобалізацією всіх сфер життя людської спільноти і, водночас, активізацією національних рухів і відповідних їм політичних партій, з'яви низки нових держав (розпад СРСР, Югославії, Чехословаччини), вимагає по-новому осмислити сутність і співвідносність таких явищ/понять, як народ

(історичний/неісторичний), нація, націоналізм, держава, загальнолюдські цінності...

Список використаних джерел і літератури

1. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 32.
2. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 189-190.
3. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 92.
4. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм і тоталітаризм (відповідь М.Прокопові). *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 489-496.
5. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 247-259.
6. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 3.
7. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги). *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 11.
8. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 11.

* * *

Кузьменко Наталія Миколаївна,
старша викладачка кафедри
державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету

**ПРОГНОЗОВАНІ НАСЛІДКИ BREXIT:
ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ**

На початку 2020 р., через 47 років після вступу Великої Британії до європейської спільноти, країна припинила членство у складі Європейського Союзу. Процес виходу Сполученого